

1. INTRODUCCIÓ

«Dividida, diversa, un conjunt de races, llengües i civilitzacions diferents: això era, i és, Espanya.»

J. H. ELLIOTT

El dilema d'Espanya entre ser plenament o no ser, entre ser una realitat complexa i diversa o anullar una part d'aquesta diversitat per esdevenir homogènia, no ser pel fet de ser només Castella.

El dilema dels Països Catalans entre ser plenament o no ser, entre afermar-se enmig de la diversitat hispànica o diluir-se en una unitat falsament homogènia.

El dilema, també, entre ser Espanya si aquesta a la vegada és una realitat en la qual i amb la qual els Països Catalans poden construir el seu projecte de futur o no ser-ho si per Espanya s'entén només una realitat homogènia i tancada. Els Països Catalans seran Espanya si Espanya és els Països Catalans, però no ho seran si ser català vol dir no ser prou espanyol o ser un espanyol de segona, aquest sembla el plantejament de Cristòfor Despuig, un humanista català del segle XVI, plenament convençut, tanmateix, que Espanya no és, però pot ser, una Pell de Brau oberta i acollidora de realitats diverses.

Ser o no ser *de dret*, als papers, però també ser o no ser *de fet*, a la realitat constatable dia rere dia.

Ser o no ser, a Espanya i d'Espanya, aquesta és la qüestió que es plantegen els intel·lectuals ja a la Hispània del segle XVI i, certament, si Shakespeare hagués nascut a les nostres contrades tenia un bon argument per a un complex drama històric, el de la identitat ibèrica i el de la realització de les seves diverses nacions.

Joan Fuster, fa més de quinze anys, es dolia de l'absència d'estudis a l'entorn de la «història cultural» del segle XVI pel fet que «l'època fou rica i complexa, apassionada i apassionant, i mereix ser indagada a fons».¹ La intenció del nostre estudi és esbrinar un dels aspectes més bàsics de la història cultural del segle XVI: les diferents concepcions que els intel·lectuals peninsulars tenien d'Espanya i de la seva realitat lingüística mig segle després de la unió dinàstica de Ferran II d'Aragó i Isabel I de Castella, a l'època en què Carles V era emperador.

Un tema realment complex però també apassionat i apassionant i, tot i que és cert que el Renaixement crea les bases de la cultura i del viure moderns, de la nostra manera de viure, pensar i ser al món, no deixa de sorprendre l'extraordinària semblança entre els conflictes político-lingüístics que se'ns presenten avui i els que sorgien al segle XVI, de manera que, modificant els noms dels autors de les teories político-lingüístiques i afegint números a la cronologia, fa ben bé l'efecte que estem parlant

1. Joan Fuster, *Nota preliminar* a Pere Antoni Beuter, *Primera part de la Història de València*, ed. facsimil ed. l'Estel, València, 1971.

de conflictes contemporanis, i és que són contemporanis, tot i que cronològicament no ho siguin.

Reflexionar a l'entorn d'una realitat que té tant a veure amb nosaltres —la terra, la llengua— sempre és complex i apassionant alhora i, de fet, va produir polèmiques apassionades, i roents i furibundes, entre la intel·lectualitat hispànica del segle XVI. El contingut i el rerefons ideològic d'aquestes polèmiques serà, doncs, el centre del nostre estudi.

Hem triat ja un escenari, el segle XVI, l'arrel del conflicte; ens cal ara trobar els personatges que l'escenifiquin. Cristòfor Despuig, Pere Antoni Beuter, Luca Marineo, Juan Sedeño, Florián d'Ocampo i Pedro Mexia són, com veurem, uns personatges d'origen i activitat prou diversa perquè tinguin, en teoria, opinions diferents a l'entorn del tema; en realitat, es coneixien entre ells i es criticaven mútuament les teories sobre Espanya.

Tenim l'escenari, la tensió bàsica i els protagonistes, uns protagonistes que no seran exclusius, perquè les seves opinions seran contrastades amb les d'altres intel·lectuals del segle XVI: fornim ara un breu marc teòric i deixem que a continuació siguin els mateixos protagonistes qui parlin i es barallin a l'escena.

Una Espanya que és, i que és a partir de la seva diversitat política, cultural i lingüística, sembla el resultat legal de la unió dinàstica de Ferran i Isabel, els catòlics reis peninsulars, no una unió de dos pobles sinó de dues branques de la mateixa casa reial. Aquesta era la situació *de dret* —només *de dret*, però— i en aquesta línia anava la interpretació que en feia Joan Margarit al pròleg del seu *Paralipomenon Hispaniae* a la darrerria del segle XV:

«Havent escrit en deu llibres la història gairebé oblidada de la península Ibèrica, ¿a qui millor i més dignament la vaig poder consagrar que a vosaltres, Ferran i Isabel, sereníssims monarques d'Aragó i de Castella? En pujar al tron dels vostres pares i progenitors heu tornat amb el vostre llaç matrimonial a les Espanyes Citerior i Ulterior aquella unitat que des del temps dels romans i dels visigots havia perdut, i que no aconseguiren recuperar enmig de llur incessant agitació.»²

Margarit, un personatge que ha desvetllat polèmiques, lloa el catòlic enllaç i la catòlica croada contra els moros invocant, bàsicament, el model de la Hispània romana —«península ibèrica», «Aragó i Castella», «les Espanyes Citerior i Ulterior»...—, tan car als humanistes i, segons el qual, la unió dels dos regnes peninsulars és només una integració horitzontal de territoris que conserven la seva posició política i jurídica diversa; aquesta seria l'Espanya dividida de què parla J. H. Elliott, i aquest fou *de dret* el resultat de la unió de Ferran i Isabel.

Federar territoris i no pas integrar-los és el tret caracteritzador de les conquestes de la Corona d'Aragó, que, com va remarcar Vicens Vives, uneix «imperium» i «llibertat» bo i creant una àmplia federació de territoris cada un dels quals conserva les seves lleis i institucions pròpies,³ mentre que, ben al contrari, la tradició històrica de Castella és assimilar sempre

2. Citem a partir de la traducció catalana de l'original llatí inclosa a Robert B. Tate, *Joan Margarit i Pau, Cardenal i bisbe de Girona*, Curial, Barcelona, 1976, p. 288.

3. Jaume Vicens Vives, *Notícia de Catalunya*, 2a. ed., Destino, Barcelona, 1962.

els nous territoris conquerits, convertir-los tots en Castella.

Quan a la segona meitat del segle xv s'esdevé el cèlebre enllaç matrimonial, es podia seguir el model de l'imperi catalano-aragonès i respectar la diversitat de lleis, costums, llengües i cultures de cada una de les corones, en aquest cas —com acabem de veure— el fonament erudit es trobava fàcilment a la divisió romana d'Hispania en Citerior i Ulterior, però es podia seguir també la tradició annexionista que Castella havia practicat fins aleshores de manera obstinada i subordinar, per tal d'absorbir finalment, la Corona d'Aragó a Castella amb la finalitat de mantenir intacte el motlle unitari castellà invocant en aquest cas, vingués o no a tomb, l'herència de la monarquia visigoda —en la qual s'hi veia el primer germen de monarquia unitària i independent a la península i l'herència de la qual s'associà a la hispanitat i, és clar, a Castella⁴—, el legitimisme asturià i l'imperialisme lleonès, absorbits, d'altra banda, en sentit figurat i real —respectivament— per la mateixa Castella.

El fet és que, sobre el paper, la Corona d'Aragó va aconseguir imposar el seu model federalista, confederal parlant amb propietat, i Espanya fou *de dret* al segle xvi —com va remarcar Domínguez Ortiz—

4. Per a un estudi del mite polític uniformista que s'amaga sota l'herència dels visigots, cf. —amb esperit crític— J. A. Maravall, *El Concepto de España en la Edad Media*, 3a. ed., CEC, Madrid, 1981, ps. 299-337. Remarquem que Joan Margarit i Jeroni Pau a *Barcino* (1492) són dels pocs que relacionen la tradició dels gots amb Catalunya —Gotolàndia— i no amb Castella i Espanya. Cf. R. B. Tate, «Margarit i el tema dels gots», *Actes del 5è. Col·loqui de Llengua i Literatura Catalanes*, PAM, 1980, ps. 151-168.

un concepte territorial, geogràfic, els límits de la qual —i d'aquí ve el nom— eren els de l'antiga Hispània romana, ni més ni menys que la Península Ibèrica, però en cap cas un concepte polític, ja que es tractava d'una confederació de realitats diverses que, teòricament, ningú no pretenia assimilar.⁵

Però, malgrat la teòrica i les lleis, el fet és que es van unir dues corones amb dos ritmes vitals radicalment oposats, això és, una Corona d'Aragó progressivament estàtica i en crisi, on els antics comerciants retornen vers l'economia local i esdevenen uns rendistes que inverteixen els diners de manera segura però poc productiva i audaç, i una Castella, un Regne de Castella, que no comprenia només l'altiplà, sinó que incloïa Galícia, Astúries, Extremadura, Múrcia i el País Basc —i només aquest darrer gaudia d'una certa autonomia de la Corona—; la qual cosa, traduïda a xifres, vol dir tenir el 65 % dels quilòmetres quadrats de la Pell de Brau enfront del 17'2 % de la Corona d'Aragó, però allò que marca la diferència i contrasta radicalment amb la Corona d'Aragó és el dinamisme creixent de Castella, en vies de transformar-se en una gran potència, amb tots els motors econòmics engegats i a ple rendiment i amb una gran densitat de població.⁶

No és gens difícil entendre com aquest centre de gravetat humana va esdevenir el centre de gravetat

5. A. Domínguez Ortiz, «Castilla, España y el Imperio», dins *Desde Carlos V a la Paz de los Pirineos 1517-1660*, Grijalbo, Barcelona, 1974, ps. 11-26.

6. Cf. J. H. Elliott, *La España imperial 1569-1716*, Vicens-Vives, 4a. ed., Barcelona, 1972, ps. 11-40, 77-135, i Pierre Vilar, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Curial/Ed. 62, Barcelona, 1981, ps. 197-293.

política d'Hispania, com la península Ibèrica de ser demogràficament centrípeda va passar a ser políticament centralista: les empreses militars van trobar el seu suport no a la Corona d'Aragó d'on procedia el rei Ferran II, sinó a la de Castella, en els extraordinaris recursos financers de la noblesa andalusa, en el poder econòmic de la ramaderia transhumant, en la seva creixent demografia... en uns personatges, membres d'una comunitat amb una tradició assimilista ancestral que difícilment pot esborrar un simple pacte i que eren, són i seran agressivament partidaris de la utilització de la seva llengua, la seva història i els seus costums i mites com a arma política.

I és que tot i que *de dret* les dues corones tenien el mateix pes, «tanto monta, monta tanto», *de fet* i per més que don Fernando era qui més muntava, ja que compartia amb la seva muller el govern de Castella, la demografia i l'economia faran que l'una, Castella, acabi muntant i assimilant l'altra en un procés que si bé de dret es va consumir al segle XVIII amb el decret de Nova Planta, *de fet* es va iniciar ja a l'albada de l'edat moderna, al mateix moment de la unió de les dues corones i es va anar consolidant amb l'aflicció col·lectiva que degueren produir les espectaculars gestes de Carles V.

El procés d'assimilació incloïa, és evident, la llengua. Existeix ja una minuciosa aproximació sociolingüística a la penetració del castellà als Països Catalans durant els darrers anys del segle XV i l'inici del XVI^{6 bis} que confirma l'efectivitat d'aquest procés i les armes amb què es dugué a terme.

6 bis. Em refereixo a l'estudi de Max Cahner, «Llengua

A grans trets, si al primer quart del segle xv el castellà era una llengua estrangera, generalment desconeguda per tots els sectors socials dels Països Catalans, després del Compromís de Casp, els Trastàmara van introduir en els sectors socials pròxims a la cort el gust per la literatura castellana i cap a mitjan segle xv el castellà ja no era desconegut dels catalans. En aquest període no s'havia iniciat encara —ai las!, encara— en cap estament un procés de canvi lingüístic, però s'havien començat a crear les condicions perquè això fos possible, els Reis Catòlics van fer el pas que faltava: amb ells s'introdueix el castellà a la cancelleria, sobretot per a les relacions amb l'estranger —ben aviat el castellà esdevindria l'única llengua internacional de la península Ibèrica—, però també per a ús intern; amb ells sorgeix la Inquisició, que, dirigida per eclesiàstics castellans, uns eclesiàstics que cada cop més sovintegen als Països Catalans, esdevé un focus castellanitzador o, si voleu, descatalanitzador,⁷ la cort dels Reis Catòlics, que era itinerant però que s'ubicava de manera gairebé permanent a Castella, va ser un focus important de castellanització, el poder i el prestigi, els diners i les possibilitats d'èxit fulminant de la cort van atreure de manera immediata cap al castellà la noblesa dels Països Catalans, el grup social que de manera més ràpida i decidida impulsà el canvi lingüístic; però,

i societat en el pas del s. xv al xvi», *Actes del 5è. Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes*, PAM, 1980, ps. 183-255.

7. Per a un estudi d'aquest aspecte, cf. Jordi Ventura, *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, Tres i Quatre, València, 1978.

sigui per mimetisme sigui per contacte personal amb la cort, el canvi s'estengué a la burgesia. El cas de Narcís Vinyoles, gentilhome de Ferran II i defensor de la «limpia, elegante y graciosa lengua castellana», tot i reconèixer que «yo no soy hijo natural más devoto, soy ahijado de ella», del castellà s'entén, ja que era catalanoparlant, una d'aquelles llengües més «bárbaras y salvajes»,^{7bis} en pot ser una mostra. Es tracta, doncs, d'un procés orquestrat i dirigit directament o indirecta per la monarquia i per la seva cort, que, contràriament a la cort romana d'Alexandre VI —el valencià Roderic de Borja—, on el català era llengua de cort,⁸ difon una nova mentalitat política i uns nous usos lingüístics amb els quals molts membres de l'aristocràcia i la burgesia dels Països Catalans voldran sintonitzar interessadament, però de gust, amb els quals d'altres hauran de sintonitzar per força. El procés es consolida al segon quart del segle xvi, amb l'emperador Carles V.

A mig camí entre la història i la sociolingüística, el nostre objectiu és precisar quina era la imatge que, dels Països Catalans i d'Espanya, del seu paper polític, de la seva llengua, dels seus orígens, en tenien intel·lectuals de procedència ben diversa per tal que puguem saber quina concepció d'Espanya i dels Països Catalans es difonia cap a Europa des de la cort de Carles V; i avanço que no té res a veure amb

7 bis. Cf. Pròleg a la seva trad. de l'italià al castellà de l'original llatí de J. F. Foresti, *Supplementum chronicarum mundi*, València, 1510.

8. Cf. Miquel Batllori, «El català, llengua de cort a Roma durant els pontificats de Calixt III i Alexandre VI», *Actes del 6è. Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, PAM, 1983, ps. 509-521.

la imatge de teòrica igualtat entre la Corona de Castella i la d'Aragó que proclamen els papers, però sí amb les pretensions assimilistes de Castella, també com veien els Països Catalans i el seu paper a Espanya els nobles —i els conversos— castellans i, és clar, quines teories aportaven els intellectuals dels nostres països davant d'aquesta abassagadora castellanització.

Clarament, fent-ho saber de manera directa, militant, o indirectament, a través de la utilització ideològica del món llegendari i de la història, els intellectuals cinccentistes tenien una ideologia diversa, oposada, però gens dubtosa sobre el que era i el que havia de ser Espanya, sobre què esperaven de la Unió dels Reis Catòlics o de les proeses militars de Carles V. Una barreja de teories polítiques diverses on uns s'aprofiten dels gots, de Pelai i dels Reis Catòlics i els altres retreuen Ramon Berenguer III, tot el seu aparell llegendari, i Jaume I; on uns menyspreen el que no és igual que ells i uns altres clamen per la pluralitat; on la guerra contra Joan II d'Aragó pot ser l'excusa per tal d'esbronar els catalans i els romans poden servir per retreure el model federalista d'Espanya que *de dret* existia. No importa tant la versemblança històrica com la ideologia i, paradoxalment, les llegendes afavoreixen aquest segon tipus de versemblança, la ideològica, de manera que segons l'ús que facin d'una mateixa llegenda aquesta pot voler dir coses ben oposades.

Curiosament, tot aquest camp no havia estat estudiat encara, la qual cosa fa més difícil una aproximació global i alhora precisa al tema, i converteix aquest estudi en una aproximació especulativa, lliure, oberta i personal sobre un corpus de textos limi-

tat però representatiu i que és contrastat amb d'altres textos que abonen o contradiuen les opinions estudiades.^{8 bis}

Altrament, una atracció suplementària però gens menyspreable és en el fet que cap d'aquestes concepcions d'Espanya i dels Països Catalans queda aïllada de les altres sinó que els uns coneixien les opinions dels altres i precisament escrivien en contra d'uns personatges ben concrets, i és així com Cristòfor Despuig ataca decididament i amb contundència les tesis de Luca Marineo i Juan Sedeño als seus *Colloquis* de 1557, escrits només sis anys després de la publicació de la *Summa* del castellà Juan Sedeño, i aquest a la vegada critica l'opinió *perifèrica* que d'Espanya té el sicilià Luca Marineo, qui, en ser cronista de la cort de Carles V, retorna cap a les tesis de Sedeño... Els Països Catalans i Espanya, Espanya i els Països Catalans al segle XVI, aquesta és la qüestió, i, en aquest sentit, vull precisar que faig servir un terme modern, modern tot i que en molts sectors ja sembla arcaic, el de Països Catalans, la instauració del qual —i encara en minúscules— Joan Fuster data el 1876, al llibre del valencià Benvingut Oliver referent als *Costums de Tortosa*, i ben segur que el fet d'estudiar la realitat de Tortosa no és aliè al fenomen, dins de la seva *Historia del*

8 bis. D'aquesta polèmica, fins ara només se'n coneixia els atacs de Despuig però no els textos castellans que tant van excitar l'humanista tortosí i encara menys les polèmiques existents entre el centre i la cort. És per això que incloc diversos fragments d'aquests textos i les seves rèpliques en apèndix a la fi del llibre, per tal de no interrompre constantment el discurs amb llargues i feixugues citacions.

*Derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia.*⁹

El terme neix, com demostra Joan Fuster, per la necessitat de trobar un nom que designi aquella part de la Corona d'Aragó unida per una personalitat històrica, una cultura i una llengua pròpies, la mateixa necessitat que sentia Cristòfor Despuig al segle XVI i la mateixa que fa dir a Jeroni Pau el 1492, i en llatí, que valencians i mallorquins deriven dels catalans, per la qual cosa «non temere quidam Valentinos et Maioricenses horumque regnorum incolas ab origine atque lingua Catalanos appellavere», «alguns, no a l'atzar, als valencians i mallorquins i als habitants d'aquests regnes, a partir de llur origen i llengua, els anomenaren catalans».¹⁰

Jeroni Pau (1458 (?)/1497), possiblement el primer humanista peninsular, primer també en d'altres camps, estudiant a Itàlia i anys després jurista o professor de dret a Roma, és sens dubte un home de món a qui no feien por aquests termes i designa la seva comunitat històrica i lingüística amb el nom de la llengua que els és comuna, però la seva referència ha passat tan desapercebuda com la seva obra i la seva personalitat; tot i així, aquesta citació extreta de la seva *Barcino* crec que justifica prou bé la nostra utilització d'un terme modern per a designar una realitat específica sentida ara i adès.

I és que entre les necessitats i els conflictes político-lingüístics del segle XVI i els actuals no hi ha massa diferències, hi ha fragments que ens demos-

9. «Països Catalans, 1876», *Serra d'Or*, núm. 227 (1978), recollit a Joan Fuster, *Pamflets polítics*, Ampúries, Barcelona, 1985, ps. 57-60.

10. Cf. Jeroni Pau, *Obres*, vol. 1r., ps. 340-1, edició i traducció de Mariàngela Vilallonga, Curial, Barcelona, 1986.

tren fins a quin punt més d'un polític i pensador actual és menys original del que es pensa i, fet i fet, que el centre, la perifèria peninsular i ara ja no *la cort* sinó *el poder central*, es plantejaven els mateixos conflictes político-lingüístics, actuaven i actuen de manera molt semblant, despertaven i desperten les mateixes simpaties, adulacions, odis i menyspreus al segle XVI com avui.